

Voltak-e a finnugor alapnyelvben szókezdő zöngés zárhangok?*

A zöngés zárhangok szókezdő hangokként a fgr. nyelvek közül — mint tudjuk — csupán a magyarban és a permi nyelvekben közönségesek. Az újabb hazai irodalomban (vö. pl. BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 110. l.) találkozunk azzal az állítással, hogy szókezdő fgr. *p-ből fejlődött *b* a lapp nyelvben is lenne. Ezt nem fogadhatjuk el. Igaz: a norvég-lapp irodalmi nyelvben bizonyos szókezdő zárhangok jelölésére a *b*, *d* és a *g* betűt használják, az irodalmi nyelvi jelölést címszavaiban megtartja pl. NIELSEN nagy norvég-lapp szótára is, és — egyszerűség kedvéért — a tudományos irodalomban is általában ilyen, Nielsen szótárából vett, *b*-, *d*-, *g*-kezdő mássalhangzóval írott norvég-lapp alakokat idézünk. Tudjuk azonban, hogy a norvég irodalmi nyelv (és ehhez alkalmazkodva NIELSEN szótára) a kérdéses betűkkel nem zöngés zárhangokat, hanem zöngétlen médiákat jelöl (vö. NIELSEN: SUSToim. XX, 9 és Laerebok i lappisk I, 14; E. ITKONEN, Lappische Chrestomathie. VIII. 1.), s a lapp hangoknak az írásmódja természetesen semmi kapcsolatban sincs a magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangokkal (a kérdéses norvég-lapp hangok megfelelőjeként a többi lapp nyelvben, ill. nyelvjárásban zöngétlen zárhangokat találunk, sőt — E. ITKONEN megjegyzéseiből következtetve — a szókezdő *b*-, *d*- és *g*-nek még magában a norvég-lappban is *p*, *t*, ill. *k* a leggyakoribb hangértéke, vö. Lappische Chrestomathie. VIII. 1.).

A szókezdő *b*-, *d*- és *g*- már a honfoglalást megelőző magyar—török és magyar—alán kapcsolatok idején is beletartozott a magyar nyelv hangrendszerébe. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy régi török és alán jövevényszavaink szókezdő zöngés zárhangja a magyar nyelvben változatlanul megmaradt (helyükre nem kerültek hanghelyettesítés útján zöngétlen zárhangok) Legalábbis a *b* és a *d* néhány fgr. eredetű szavunkban is előfordul szókezdő mássalhangzóként. Ismerte a szókezdő helyzetben levő zöngés zárhangokat az ősermi nyelv is.

Azt a tényt, hogy a *b*, *d* és a *g* hang már régóta beletartozik egyfelől a magyar, másfelől pedig a permi nyelvek hangrendszerébe, a fgr. nyelvek kutatói más-más időpontban más és más módon értelmezték. A legrégebb állásfoglalás az, amely szerint a szókezdő *b*, *d* és *g* már a fgr. alapnyelvben

E kérdésről 1961. február 20-án előadást tartottam a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának felolvasó ülésén. Itt közzétett dolgozatom lényegében ezen előadásomat tartalmazza némileg módosított és bővített formában.

előfordult, s a magyar, úgyszintén a permi nyelvek *b*, *d* és *g* hangja fgr. eredetű szavakban alapnyelvi szókezdő zöngés zárhangok folytatói.

Néhány magyar szó etimológiájával kapcsolatosan már BUDENZ feltette, hogy a fgr. alapnyelvből szókezdő zöngés zárhangok is voltak, vö. MUSz. 1, 56, 174, 248, 432—4. MUNKÁCSI (NyK. XVI/1881: 460—70) elfogadta BUDENZ feltevését, sőt megpróbálta meg is erősíteni új bizonyítékokkal (ezek — legalábbis részben — már rég elavultnak tekintendők). A MUSz-ról írt terjedelmes és gondolatokban gazdag ismertetésében (Nyr. XII/1883: 298—9, 396, 436—8) MUNKÁCSI ugyanazt az álláspontot képviselte, mint előbb említett értekezésében.

„Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten, bes. im Ungarischen und im Finnischen” (FUF. XI/1911: 173—290) című tanulmányában YRJÖ WICHMANN a szóban forgó kérdést az eddig említett két kutatónál jóval részletesebben és — legalábbis részben — új bizonyító anyag alapján tárgyalta. Ő is arra az eredményre jutott, hogy a fgr. alapnyelvből — zöngétlen zárhangokon (*p*, *t*, *k*) és aspirátákon (*ph*, *th*, *kh*), valamint zöngés aspirátákon (*bh*, *dh*, *gh*) kívül — szókezdő zöngés zárhangok (*b*, *d*, *g*) is voltak (vö. különösen 210—37. l.). Ezt az álláspontját WICHMANN később, különféle szómagyarázataiban is fenntartotta, l. pl. Ung. Jb. VII/1927: 184—5.

„Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen” című tanulmányában KAI DONNER csupán a szókezdő *b* alapnyelviségével foglalkozott, s azzal is csak mellékesen, l. SUSTOim. XLIX/1920: 192—4. Itt azt állapította meg, hogy a szamojéd nyelvek nem adnak alapot fgr. alapnyelvi *b* feltevésére. Ha az uráli *p- és *β- folytatóinak körében akár fgr., akár szamojéd részen észlelhetők is rendhagyóságok, miattuk nincs ok arra, hogy az uráli alapnyelvből az említettek kivül egyéb labiális mássalhangzókat is feltegyünk; a rendhagyóságok a legtöbb esetben bízvást megmagyarázhatók olyan alapnyelvi váltakozások feltevésével, amelynek mondatfonetikai körülmények hatására állhattak elő. A továbbiakban DONNER még arra a lehetőségre utal, hogy a szókezdő *b* mind a magyarban, mind pedig a permi nyelvekben esetleg idegen hatásra is keletkezhetett.

SZINNYEI JÓZSEF nyilvánvalóan szintén tagadó álláspontra helyezkedett WICHMANN teóriájával szemben. Ismert összefoglaló műveiben, a Magyar Nyelvhasználatban (utolsó kiadása 1927-ből) és a Finnisch-ugrische Sprachwissenschaftban (második kiadása 1922-ből) nem tesz említést alapnyelvi szókezdő zöngés zárhangokról. SZINNYEI eljárását úgy értelmezhetjük, hogy ő a magyar és a permi nyelvek szókezdő *b*, *d* és *g* hangját az említett nyelvek különállása idején keletkezett hangoknak tekintette (vö. különösen NyH.⁷ 25).¹

Néhány más fgr. nyelvész csak mellékesen érintette a zöngés zárhangok alapnyelviségének a kérdését. JULIUS MARK (Eesti Keel 1922: 88) egy rövid nyilatkozatában elfogadta WICHMANN teóriáját: minthogy a *b*, *d* és a *g* hang előfordul a permi nyelvek és a magyar nyelv fgr. eredetű szókincsében is, alapunk van annak a feltevésére, hogy a kérdéses hangok a fgr. alapnyelvből

¹ SZINNYEI általában nem fogadta el az olyan hangok alapnyelviségére vonatkozó feltevéseket, amelyek csak egy-két fgr. nyelvben, ill. csak ezek egyik-másik nyelvjárásában fordulnak elő. Nem tekintette az alapnyelv hangrendszerébe tartozóknak pl. az *ŋ* és az *l* hangot sem, amelyeknek az alapnyelviségét egyes kutatók legalábbis valószínűnek tartották.

is előfordultak. — Az a gondolat, hogy az alapnyelvben voltak szókezdő zöngés zárhangok, nem volt idegen Y. H. TOIVONENnek sem (vö. FUF. XXX/1951 : 353, 356), de e kérdéssel behatóbban ő sem foglalkozott.

A permi nyelvek szókezdő zöngés zárhangjainak a keletkezését tárgyalta T. E. UOTILA is „Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen” című tanulmányában (1—5. l.), de ő megelelgszik annak a megállapításával, hogy a *b*, *d* és a *g* hang bizonyosan beletartozott az őspermi nyelv hangrendszerébe. Azt a megjegyzést teszi továbbá, hogy nehéznek látszik ezeket a hangokat minden esetben a megfelelő zöngétlen zárhangokból keletkezettnek magyarázni. A permi nyelvek iráni jövevényszavai ugyanis szintén azon feltevés mellett szólnak, hogy a *b*, *d* és a *g* zárhang már a korai őspermi nyelvformában előfordult szóeleji hangokként.

A magyar nyelvészek közül számos alkalommal foglalkozott a magyar szókezdő zárhangok kérdésével BÁRCZI GÉZA. „Régi magyar nyelvjárások” című dolgozatában (Néptudományi Intézet. Budapest. 1947. 3—4. l.), valamint „A történeti nyelvjáráskutatás” című előadásában (I. MNY. XLIII/1947: 83) a fgr. *p-vel és *t-vel szemben mutatkozó kettős magyar megfelelő (f, ill. *b* ; t, ill. *d*), azaz a magyar nyelv egyes fgr. eredetű szavaiban is megfigyelhető szórványos zöngésülés magyarázatára igen régi magyar nyelvjárási kettősséget tesz fel, és — noha csak óvatosan — utal arra a lehetőségre, hogy ez a zöngésülés kapcsolatban van a permi nyelvekből ismert zöngésüléssel: „... jelentősen nyomul előtérbe az a gondolat, hogy e jelenség [a magyar nyelvi zöngésülés] összefügg a permi nyelvekben közismert zöngésüléssel, s így még az ugor-permi kapcsolat idejébe tehető. Ez esetben, segítségül véve a többi lényeges permi-magyar egyezéseket..., talán kikerekednék egy olyan magyar-ugor nyelvjárás képe, mely a finnugor együttélés utolsó vagy az ugor különválás legkezdeti szakaszában az ugarság leendő magyar ágának legnyugatibb karéjába volna helyezhető” (MNY. XLIII, 83). Egy, zöngésülésre hajlamos fgr. alapnyelvi nyelvjárás feltevése BÁRCZI számos további megnyilatkozásában is szerepet játszik. Például „Bevezetés a nyelvtudományba” (1953) című tankönyvében ezt írja: „... feltehetőleg már a finnugor alapnyelvben a *p* > *b* fejlődés oly nyelvjárási vonás lehetett, mely a leendő magyarság egy kisebb részében is lábat vetett...” (110. l.). Lényegében ugyanígy még „A magyar történeti nyelvjáráskutatás” című előadásában (I. Általános nyelvészet, stilsztiká, nyelvjárástörténet. A III. országos magyar nyelvész-kongresszus előadásai. Budapest. 1956. 306. l.), valamint Magyar hangtörténetének (1958) második kiadásában (113—4. l.). Feltűnő azonban számomra, hogy a jelzett helyeken seholsem találok példát fgr. *k-nak „permies” zöngésülésére, noha a permi nyelvekben jócskán vannak *g* kezdetű szavak is. Lehetséges, hogy BÁRCZI nem fogadja el fgr. eredetűnek magyarázott, *g*-kezdetű szavaink etimológiáját. Én kissé furesának találom az olyan zöngésülésre hajlamos nyelvet vagy nyelvjárást, amelyben a szókezdő *p* és *t* zöngésült, a *k* ellenben nem. Avagy a *k* zöngésülésének a példái mind kieszték volna a magyar nyelvből?²

² Az a körülmény, hogy mélyhangú fgr. eredetű szavainkban a fgr. *k- (χ -n keresztül) *h*-ra változott, természetesen nem magyarázza meg az alapnyelvi *k*- zöngésülésének elmaradását. Ismeretes, hogy a fgr. *k- csak az ugor nyelvek külön életében változott χ -vá (majd pedig a magyarban *h*-vá), vö. MUNKÁCSI: Nyr. XII, 293; SZINNYEI: Nyr. XLI, 65—7; MELICH: NyK. XLIV, 367; STEINITZ, FgrKons. 20—1; BÁRCZI, A III. orsz. magyar nyelvész-kongr. 307—8, 341.

Magam azon a nézeten vagyok, hogy a fgr. alapnyelvben a zöngés zárhangok szókezdeten nem fordultak elő, ill. hogy előfordulásuk a fgr. alapnyelv valamelyik nyelvjárásában még csak valószínűsíthető sincs. Ellenérveim az alapnyelvi zöngésülést illető feltevessel szemben a következők: 1. a túlnyomó többsége azon etimológiáknak, amelyeknek a zöngés zárhangok alapnyelviségének bizonyítékaiként kellene szolgálniuk, bizonytalan, sőt részben egyenesen téves, 2. azon szavak, amelyeknek az etimológiáját hangtani szempontból talán el lehetne fogadni, nem olyanok, hogy őket jelentésüknél fogva bizonyosan szókészletünk legrégebbi rétegébe tartozóknak kellene gondolnunk; a szóban forgó szavak között nincs egyetlen névmás vagy számnév sem, nincsenek rokonságnevek avagy pl. testrésznevek,³ 3. a magyar és a permi nyelvek *b-*, *d-*, *g-* kezdetű szavainak nincs valamennyi fgr. nyelvre kiterjedő etimológiájuk; többségüknek egyáltalában nincs megfelelőjük az említett nyelveken kívül, 4. a fgr. alapnyelvben végbement nyelvjárási zöngésülés bizonyítékaként olyan *b-* és *d-* kezdetű magyar szavakat is szokás szerepeltetni, amelyeknek a permi nyelvekben vagy egyáltalában nincs megfelelőjük (*dér*, *dérmed*, *dug*; *búvik*), vagy pedig: van ugyan megfelelőjük, de ez — ellentétben az alapnyelvi zöngésülést illető feltevessel — nem zöngés, hanem zöngétlen zárhangot mutat a szókezdeten (pl. *bal*, *bél*; *daru*). Ezeknek én csak akkor tudnék némi bizonyító erőt tulajdonítani, ha volna kellő számú, megdönthetetlen bizonyítékunk arra, hogy a fgr. alapnyelv egyik nyelvjárásában szókezdeti zöngésülés csakugyan történt; kellő számú, kétséghatározhatatlan bizonyítékunk azonban nincs; 5. a zürjén és a votják nyelvben számos esetben történt szóeleji zöngésülés kétségtelenül e nyelvek különéletében. Van arra is példa, hogy zöngés zárhangú változatok mindkét permi nyelvben vannak, egyikük vagy másikuk egy vagy több nyelvjárásában azonban még ma is él a zöngétlen zárhangon kezdődő változat is. Eszerint a permi nyelvek külön életében, ill. az ősspermi nyelvben nagyobb mértékben kell számolnunk másodlagos zöngésüléssel, mint azt általában teszük.

A következőkben sorra veszem a magyar és a permi nyelvek idetartozó, egymással egyeztetett szavainak etimológiáját. Hangsúlyozom, hogy a feltett fgr. alapnyelvi zöngésülésnek cáfolatot igénylő bizonyítékaiként nézetem szerint csak az ilyenek jöhetnek szóba. Úgy vélem ti., hogy a feltett alapnyelvi zöngésüléssel kapcsolatosan édeskevés bizonyító erejük van az olyan magyar szavaknak, amelyek a maguk zöngés zárhangú szókezdetével az egész finnugorságban egyedül állnak. Egyik cikkében BUDENZ (NyK. XVI/1881: 124) ezt írja: „... ha két nyelvnek ugyanazon hangzói vannak és hasonló hangváltozások fordulnak elő bennük — a nélkül hogy szó- és alakegyezés is volna kimutatható — az a két nyelv még nem tartható azért rokonnak; hiszen a nyelvhangok és változásaik közös physiológiai alapon nyugosznak, s így nem rokon nyelvekben való egyezésük nem volna nagy csoda...”. BUDENZnek ezt az állítását — a magyar és a permi nyelvek *b-*, *d-*, *g-* kezdetű szavaira alkalmazva — én így alakítanám át: ha két nyelvben előfordulnak azonos hangok és hasonló hangváltozások — anélkül, hogy az azonos hangok kellő számú, etimológiailag biztosan összetartozó szóban jelentkeznének —, annak alapján még nem kell feltennünk, hogy az a két nyelv a kérdéses hangokat közös forrásból vette, ill. hogy a felteendő hangváltozások egy közös

³ *bőr* szavunknak a permi nyelvekben nincsenek megfelelői.

korábbi nyelvi előzményben mentek végbe; hiszen a nyelvhangok bizonyos változásai közös fiziológiai alapon nyugszanak, s így két vagy több nyelvben egymástól függetlenül való végbemenetelük nagyon is lehetséges. — Ha nem fogadnók el ezt az elvet, akkor a szókezdő zöngés magyar zárhangok kifejlődését akár a karjalai, vepsze, vót avagy a lív szókezdő zöngés zárhangok kifejlődésével is kapcsolatba hozhatnók, mert hiszen szórványosan ezekben a rokon nyelvekben is találunk szókezdő zöngés zárhangokat, még hozzá olyan szavakban is, amelyek nem tartoznak e nyelvek szokészetének jövevényelemei közé, vö. LAKÓ: Penttilä-Juhlakirja (Jyväskylä. 1959.) 9. 1. és az itt idézett irodalom.

A magyar *b-* ~ permi *b-* hangmegfelelés igazolására WICHMANN (FUF. XI, 224—6) a következő 9 magyar szót egyezteteti permi szavakkal:⁴ 1. *bakog* 'stottern, stammeln' ~ votj. *bak* 'Stotterer, Stammler', *bakjal-* 'stottern, stammeln', 2. *beder* 'igen seres v. igen serített fonal; stark gedreht, fest gewirnt', *benderitteni* 'seríteni; drehen, zwirnen', *bederedik* 'a fonál összekuszálódik, zsugorodik' ~ zürj. *bjdmalni* '(zusammen)wickeln, zusammendrehen, umwinden, einwickeln; haspeln, aufwinden', 3. *bëgy, bögy* ~ ? zürj. *bjdzan* 'Bürzel der Vögel', 4. *biga* (a *csiga-biga* összetételben) ~ votj. *bio* 'Schnecke', 5. *bin-* (ill. *bin-*): *bincsolódik* 'összegomolyodik, összebonyolódik (pl. fonal), összefogódnak' ~ votj. *binjini* 'drehen, winden, zusammenwickeln, zusammenrollen, aufwinden', 6. *biz, bízik* ~ votj. *bazini* 'sich entschliessen, einen Entschluss fassen', (MUNK.) 'hoffen, vertrauen, sich verlassen auf etwas; wagen', 7. *bog, boga, bug* 'Knoten, Kolbe' ~ zürj. *bugil* 'Buckel; Kugel', 8. *buggy* 'Wasserblase, Bläschen; Bausch, Ausbauschung am Kleid', *bugyog* 'sprudeln' ~ zürj. *bol:* *va-bol* 'Blase, Hitzbläschen', *boluk* 'Wasserblase', (WIED.) *boledny* 'bubbeln, sprudeln', 9. *buzog* 'wallen, sprudeln' ~ zürj. *bizgini* 'lärmen, tosen; lärmend sprechen', (WIED.) 'schnell und deutlich sprechen, sprudeln', *bizgini petni* 'in Menge herausfließen'.

Az eddigi említett 9 szón kívül WICHMANN később (UngJb. VII, 184—5) még két további magyar szót egyeztetett *b-* kezdetű votják szóval: 10. *berek* 'Hain, Gebüsch' ~ votj. *ber* : *ber-gop* 'Moorgrube, Moortümpel, Moorpfütze, Sumpflache', 11. *bodor* 'kraus' ~ votj. *bidirjo, bidirjo* 'kraus, lockig'. 12. Itt kell még megemlítenünk BUDENZ egy régi egyeztetését: azt a votj. *bin-* 'zusammenwickeln, zusammendrehen, winden' igét, amelyet WICHMANN, — mint láttuk — a magyar népnyelvi *bincsolódik, bincsalódik, bingolyodik bingyeredik* szavakkal állított össze, BUDENZ (NyK. VI, 446—7) a magyar *bonyolít (banyalít)* igéhez kapcsolta, s a későbbi kutatás (vö. pl. MARK: MNy. XXIV, 34—6) általában az ő egyeztetésével — nem pedig WICHMANNÉVAL — számolt.

A felsorolt magyar szavakról, ill. etimológiájukról a következőket állapíthatjuk meg.

bakog kései hangutánzó szó (MEtSz.). — A *beder, benderitteni* szavakat nem választhatjuk el a magyar köznyelvi *peder, pödör* 'drehen, aufdrehen' szavaktól, akkor pedig nyilvánvaló, hogy e szavak eredeti szókezdő mássalhangzója nem *b-*, hanem *p* volt. Nem tartom valószínűnek, hogy a régi magyar nyelvben ismeretlen *b-* kezdetű nyelvjárási változatok már a fgr. alapnyelvben vagy annak valamely nyelvjárásában keletkeztek volna. — *bëgy, bögy*

⁴ Helykímélés céljából az etimológiákat rövidítve közlöm.

szavunkat, amelyet WICHMANN csak kérdőjellel egyeztetett az említett zürjén szóval, el kell választanunk az utóbbtól. Már MOÓR ELEMÉR (ALH. II, 419, l. jegyzet) rámutatott, hogy a magyar 'begy' és a zürjén 'fartó' jelentés nem illik egymáshoz. — A *biga* kései elvonás a *csiga-biga* ikerszóból (METsz.). — *bincsolódik*, *bugyog* és *buzog* nyilvánvaló hangutánzó, ill. hangfestő szók (METsz., SzófSz.).

Már csak 5 *b*- kezdetű szavunk etimológiája van hátra, de azok sem kifogástalanok. A votj. *baz-*, amellyel a m. *bíz* igét egyeztetették, jövevényező lehet valamely török nyelvből, vö. kaz.-tat. *baz-* 'wagen, sich entschliessen' (METsz.; SzófSz.). — *bog* szavunk és a vele egyeztetett finnugor szavak E. ITKONEN (UJb. 1956 : 74) véleménye szerint hangfestő szók. Pl. az ide vont lapp *bug'ge* 'daganat, dudorodás stb.' hangtanilag nem illik a vele összekapcsolt s részben hasonló jelentésű észtt *pung* szóhoz. Különben is a magyar szóval egyeztetett zürj. (WICHM.-UOT.) 'bugil' 'Buckel, Kugel', (FOKOS) *bugil'*, *bugil'* 'Augapfel, Auge; Wölbung, Buckel' elválaszthatatlan a votj. (WIED.) *pog* 'Klumpen', *pogli'* 'Kugel', (MUNK.) *pog* 'görröng, rög; Klumpen', *pogiläs* 'gömbölyű, golyó alakú; kugelförmig, rund', *pogjal-* 'gömböket, golyókat csinálni; Klumpen, Klösse machen', (WICHM., l. UOTILA, KonsPerm. 136) *poG*, *pog* 'Klumpen, Kugel' szótól, s így viszont nem lehet kétségünk afelől, hogy a zürjén szó *b*-je a zürjén nyelv külön életében végbement szórványos *p*- > *b*- változás eredményeként, azaz a m. *bog* *b*-jétől függetlenül keletkezett.⁵ (Szórványos *p*- > *b*- változás egyéb eseteiről l. UOTILA, KonsPerm. 5—7.)

A votják nyelvben önálló *ber* szó nincs; az a *ber-*, amellyel WICHMANN *berek* szavunkat egyezteti, csak a *ber-gop* 'Moorgrube, Moortümpel, Moorpfütze, Sumpflache' összetett szó előtagjaként van feljegyezve, de még így is csak egyetlenegy esetben, egy jelabugai imádságban. Ilyen körülmények között én *berek* szavunk etimológiáját semmiképp sem sorolnám biztos etimológiáink közé. Úgy látszik, N. SEBESTYÉN IRÉN is így gondolkozik; ő ugyanis⁶ NyK. LIII, 176. a kérdéses votj. *ber*-összetételtagot a votj. (MUNK.) Szar. *pera* 'weicher, schwarzer Morast, mit welchem man Tuch färbt' szóval köti össze. Persze ez az egyeztetés is bizonytalan. Annyi azonban bizonyos, hogy az utóbbi esetben a votj. *ber-* *b*-je másodlagos (*p*-ből keletkezettnek tartandó), s akkor ez a votják szó nem alkalmas fgr. *b-létezésének bizonyítására. — Nagyon bizonytalan a m. *bodor* etimológiája is. A vele egyeztetett votj. *bidiriño* 'kraus, lockig', azaz 'bodor, fürtös' WICHMANN magyarázata szerint származéka egy felteendő *bidiri v. *bidiri szónak, amelynek a jelentése 'Locke', azaz 'hajfürt' lett volna. A *bodor* persze pontosabban csak ennek a kikövetkeztetett votják főnévnek lehetne a megfelelője, a magyar szónak azonban nem 'Locke', hanem 'kraus', azaz 'göndör, bodor' a jelentése. Nem csoda tehát, hogy szavunk a SzófSz. szerint is csak „talán” fgr. eredetű, sőt ugyanezen szótár szerint az is lehetséges, hogy a *bodor* csupán a *fodor*, *fondor* alakváltozata. Az utóbbi azonban PAIS véleménye szerint, amelyet a SzófSz. is elfogad, a *fon* ige származéka, l. NyK. XLVIII, 278—80; MNy. XXXVI, 79. Így hát *bodor* szavunk eredetét keresve, igen messze jutunk a votj. *bidiriño* szótól. Ha *bodor* szavunk végső soron csakugyan *fon* igénk származéka lenne, akkor szókezdő *b*-je természetesen fgr. *p- folytatója (vö. fi. *puno-* ~ votj. *pun-*), elválasztandó a votj. *bidiriño* szótól, és így nem marad fogódzónk annak a nézetnek a fenn-

⁵ A votj. *pog* szóra Fokos-Fuchs Dávid hívta fel figyelmemet.

⁶ NyK. LIII, 176.

tartásához, hogy a *bodor* *b*-je már a fgr. alapnyelvben keletkezett. A votj. *bidirijo* alakot ugyanis bajos volna a m. *fon*-nak megfelelő *puni*, *pini*- 'winden, flechten' igéből magyarázni, máskülönben pedig nem lehet kapcsolatban a *fon*- származékaként értelmezett *bodor*-ral.

Utolsónak hagytam a fgr. *b talán legerősebbnek tartott támaszát, ti. *bonyolít* igénk etimológiáját. Ezt az egyeztetést hangtani szempontból még olyan igényes kutató, mint ERKKI ITRONEN is lehetségesnek mondja (vö. FUF. XXXII, Anz. 70—1). Én azonban úgy látom, hogy ez a szavunk hangfestő eredetű. A MEtSz. szerint együvé tartoznak vele pl. a következő szavak: *bonyál*, *bónyál*, *bonyol*, *bogyol*, *bugyol*, *be-bugyerkáz*, *be-bugyelkáz*, *bongyol*, *bangyal*, stb. „A magyar szókincs eredete” című tankönyvben (második kiadás, 31. l.) azt olvasom, hogy fontos vonásuk a hangulatfestő szóknak a sok alakváltozat, s hogy a magyar alakváltozatok nagy száma miatt el kell utasítani pl. a *babrál*, *babirkál*, *buborkál*, *bibirál* stb. igének a szlovák *babrat*-ból való származtatását. Vajon a *bonyolít* alakváltozatainak a száma nem elegendő-e ahhoz, hogy ez az igénk is a hangulatfestő eredet gyanújába essék? Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy szavunk *bónyál* változatának PAIS (MNY. XXXIV, 238—9) véleménye szerint legalábbis egyes nyelvjárásainkban *p*-vel kezdődő alakváltozata is van, vö. *be-pónyál* 'gyengén, nagyjából befon (kerítésen esett rést vesszővel és ágboggal)', *fel-pónyál* 'szükségből úgy-a-hogy föl-kötöz (szakadozott bocskort rossz madzaggal)' (MTsz.). A *p*- kezdetű nyelvjárásai változatok miatt nem kell azt gondolnunk, hogy a *b*- kezdetű változatok *b*-je hangváltozás útján *p*-ből keletkezett. A hangfestő eredet azonban számomra nagyon valószínű, és — noha fgr. eredetű hangfestő szavaink természetesen az én véleményem szerint is lehetnek — a hangfestő eredetű szókat általában nem szoktuk biztosan fgr. eredetű szavaink körébe sorolni. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy szavunknak és a vele kapcsolatba hozott votják igének a többi fgr. nyelvben nincs megfelelője (egy-két ide vont rokonnyelvi szónak az idetartozása a SzófSz. szerint is valószínűtlen). Hangfestőnek látszó *bonyolít* szavunk fgr. eredetét tehát — s ezzel együtt *b*-jének az alapnyelviségét — csupán annak alapján kellene vallanunk, hogy e g y fgr. nyelvben van hasonlóan hangzó és hasonló jelentésű javasolt megfelelője.

Végére értem azon *b*- kezdetű szavaink szemléjének, amelyeknek az irodalomban javasoltak *b*- kezdetű etimológiai megfelelőit az egyik vagy a másik permi nyelvből. Láttuk, hogy ezen etimológiák többsége helytelen, a többi pedig legalábbis bizonytalan. Láttuk: volt olyan eset is, amelyben a szókezdő *b*- sokkal valószínűbben magyarázható a magyar nyelv különéletében végbement zöngésüléssel, semmint alapnyelvi nyelvjárásai *p*- > *b*- változás feltevésével. De ha a mondottak ellenére megkegyelmeznénk is pl. a *bonyolít* etimológiájának, vajon merjünk-e ezen egy etimológia alapján fgr. alapnyelvben keletkezett nyelvjárásai *b*-ről beszélni?

Találkoztunk a hazai irodalomban még egy-két további olyan magyar szóval, amelynek a szókezdő *b*-je egyes szerzők véleménye szerint a fgr. alapnyelv permies nyelvjárásában elkezdődött zöngésülési folyamatnak köszönne a létét. Én azonban nem tudom belátni, hogy a magyar *bal*, *bőr*, *bök* és *búvik* *b*-jének mért kellett volna éppen a fgr. alapnyelv egy permies nyelvjárásában keletkeznie. Igaz: *bal* szavunknak a votják nyelvben *v a n* javasolt (elégge bizonytalan) megfelelője, ti. a votj. *paljan*, *paljam*, *paljan*, *pallan* (utótagja MUNKÁCSI szerint a tat. *jan* 'oldal' szó lenne); itt azonban a szókezdő mássalhangzó zöngétlen *p*- (nem pedig *b*-), s ennek alapján bajos a magyar *b*- fgr.

alapnyelvi előzményeként „permies” *b*-re következtetni. Permies *b*-re szokás következtetni *bök*, *búvik* és *bőr* szavunk *b*-jéből is, megfelelője azonban egyiknek sincs sem az egyik, sem a másik permi nyelvben, s így *b*-jüket alapnyelvi permies zöngésüléssel szerintem csak akkor magyarázhatnánk, ha a zöngésülést illető feltevést jónehány másik, *b i z t o s* etimológia támogatná. Ilyen biztos etimológiák azonban — mint láttuk — nincsenek. *bőr* szavunk etimológiáját persze én is elfogadom (~ osztj. *pør ~ szam* Jur. *pír*), s *búvik* igénk etimológiája is (~ fi. *pukea* 'felölteni; öltöztetni') — ha nem is biztos, de legalábbis — lehetséges. Számomra azonban furcsa, hogy az alapnyelvi „permies” zöngésülést aránylag legnagyobb bizonyító erővel olyan *b*- kezdetű szavaink vannak hivatva igazolni, amelyeknek sem *b*- kezdetű, sem pedig másféle permi megfelelőjük nincsen. Ilyen körülmények között én *bőr*, *búvik* igénknek, valamint az esetleg szintén szóba jöhető *berke*, *bokor*, *bozót* szavunknak a *b*-jét inkább a magyarból, semmint valamilyen permieségből próbálnám megmagyarázni.

*

Rátérek azon *d*- kezdetű szavaink etimológiájának a vizsgálatára, amelyeknek — ugyancsak WICHMANN (FUF. XI, 231—3) véleménye szerint — van egyik vagy másik permi nyelvben *d*- kezdetű megfelelőjük. WICHMANN öt ilyen magyar szót említ: 1. *darázs* 'Wespe' ~ votj. *durintši*, *duruntši*, *durínsi*, *drintši* ua. 2. *dob* 'werfen, schmeissen', nyelvjárásban még 'schlagen' is; *dobog* 'klopfen, pochen' ~ votj. *dĩmbĩrtĩnĩ*, *dĩbĩrtĩnĩ* 'klopfen, pochen', 3. *dög* 'Aas; Seuche, Pest; Gift' ~ zürj. *doğ* 'Verletzung, Wunde', (WIED. szerint még) 'Schaden, Nachteil, Übles' ~ votj. *dei* 'angeborene Krankheit, innere schwere Krankheit, Bruch', (MUNK.) 'schwere Krankheit, Pest, Seuche', (WIED.) 'Verderben, Elend, Leiden, Beschädigung, Krankheit; Verhexung, Zauber; Gift', 4. *dug* ~ votj. *dongĩnĩ*, *dongĩnĩ* 'stossen, einen Stoss geben, hineinstossen, stechen, stecken, einstecken', 5. *dorgál* ~ zürj. *durskĩnĩ* 'unzufrieden sein und dabei schmähen, verhöhnen, verspotten', (WIED.) 'unzufrieden, unwillig sein, schelten, zanken'.

A fgr. nyelvészeti kutatások mai színvonalán ezek az etimológiák sem fogadhatók el, illetőleg azt a nézetet, amely szerint felsorolt szavaink *d*-je még a fgr. alapnyelv korára menne vissza, ezek alapján sem látom valószínűnek.

darázs szavunk etimológiájával legutóbb FOKOS DÁVID (NyK. LXI, 15) foglalkozott. *darázs* szavunk bizonyára régiebb *darás alakra vezetendő vissza, amelynek az *s*-e nem felelhet meg a votják szó végződésének. A votják szó ugyanis összetétel, amely korábbi *durínsi alapalakból fejlődhetett. Ebből a szóvégi *-si* azonos a zürj. *zi* 'Bremse, Wespe' szóval, amely számos kis állatocská nevében szerepel összetétel utótagjaként. A fennmaradó *durin-* részben az *n* UOTILA (Perm.Kons. 367) valószínű nézete szerint képző. A votják szó első részének sok változata pedig — Fokos szavaival élve — arra enged következtetni, hogy abban vagy hangfestő, vagy pedig idegen eredetű szóval van dolgunk. „De akárhogy magyarázzuk is a votj. szót, a m. *darázs* szó nem függhet vele össze” — írja Fokos az említett helyen. — *dob* igénk a régi írott forrásokban csak *t*- kezdetű alakban ismeretes: *top*, *tob*. Ebből arra kell következtetnünk, hogy *dob* igénk mai zöngés szókezdő mássalhangzója másodlagos: *t*-ből keletkezett a magyar nyelv különletében zöngésülés folytán.

A WICHMANN-tól vele egyeztetett votják szó a maga 'klopfen, pochen' jelentésével nem illik a 'werfen, schmeissen' jelentésű magyar szóhoz, de megkülönböztetően is hangutánzó szónak érzik, vö. UOTILA, KonsPerm. 361. Az ugyancsak idevont *dobog* ige mind a METSz., mind pedig a SzófSz. helyesírói véleménye szerint hangutánzó eredetű, s elválasztandó a *dob* igétől. — *dög* szavunk WICHMANN-féle etimológiája már a jelentések eltérése miatt sem nagyon biztató. Legutóbb FOKOS (NyK. LXI, 57–8) tárgyalta ezt az egyeztetést, s kifejtve súlyos nehézségeit, arra a végeredményre jut: „a magyar szót külön kell választanunk... a permi szavaktól...”. Én teljesen egyetértek FOKOS DÁVIDDAL. — Nem tekintem egybetartozóknak a m. *dug* és a votj. *dongĩni* igét sem. A magyar ige votják megfelelője egy denazalizációval alakult votj. **dogĩni* lehetne, ilyen azonban nincs. De nincs is okunk rá, hogy WICHMANN régi egyeztetéséhez tovább ragaszkodjunk. A magyar szóval csak nehezen elfogadható feltevések segítségével összekapcsolt votják szónak ma már sokkal jobb magyarázata van: LIIMOLA (FUF. XXVI, 199–200) egyeztetette egy vogul szóval. — A magyar *dorgál* szóval egyeztetett zürj. *durskĩni* 'unzufrieden sein und dabei schmähen, etc.' jelentésű igét én hangutánzó-hangfestő eredetűnek gondolom (hasonló hangalakú és jelentésű, ugyancsak hangutánzó eredetű magyar szók *duruzsol*, *dörmög* stb.), úgyhogy nem tartom a m. *dorgál* szó biztos megfelelőjének (nem veszi fel, ill. nem fogadja el a *dorgál* etimológiáját a METSz., a NyH.?, a SzófSz., valamint COLLINDER Vocabulary-ja sem).

A *d-* kezdetű magyar-permi szók etimológiáinak a szemlélését ezzel zárom: többségük ma már megdőltnek tekintendő, ill. a *dob* esetében korábbi magyar *t-*ből kell kiindulnunk.

Alapnyelvi nyelvjárási zöngésülés bizonyítékaként szokás még emlegetni *dermed* és *daru* szavunkat is (vö. BÁRCZI, Magyar hangtörténet² 124, 164), minthogy azonban *dermed* szavunknak a permi nyelvekben sem *d-* kezdetű, sem pedig másféle megfelelője nincs (zürj. *gĩer*, votj. *ger* nem tartozhatik a *dermed* alapszavának gondolt m. *dér* szóhoz), *daru* szavunk zürj.-votj. megfelelője (*turi*) pedig *t-* kezdetű, azért én semmi okot sem látok arra, hogy *dermed* és *daru* szavunk *d-*jének a keletkezését már a fgr. alapnyelv korára helyezzük.

Megemlítem, hogy idézett tanulmányában WICHMANN (FUF. XI, 211–3) nem csupán *b-* és *d-*, hanem *g-* kezdetű magyar szavakat is egyeztetett zöngés zárhangon kezdődő permi szavakkal. Minthogy ezek alapján — bizonytalan voltuk miatt — fgr. **g-*vel a kutatás nem szokott számolni, és minthogy közülük tudtommal egy sem szokott szerepelni a feltett alapnyelvi nyelvjárási zöngésülés bizonyítékaként sem, tárgyalásukat itt — időnyerés céljából — mellőzöm, s csupán utalok arra, hogy cáfolatukkal már foglalkoztam az 1959-ben Finnországban megjelent Penttilä-émlékkönyvben.

Felolvasásom ezen első részének a lényegét röviden így foglalhatom össze: azt a feltevést, amely szerint fgr. eredetű, ill. ilyennek magyarázott *b-* és *d-* kezdetű szavaink szókezdő zöngés zárhangja már a fgr. alapnyelv valamely nyelvjárásában keletkezett volna, s hogy ez kapcsolatban lenne a permi nyelvekből ismert szókezdeti zöngésüléssel, véleményem szerint egyetlen biztos magyar-permi nyelvi egyeztetés sem támogatja; a túlnyomó többsége azon etimológiáknak, amelyeket a feltett alapnyelvi zöngésülés támogatására szokás idézni, téves és ezért elfogadhatatlan.

III.

A magyar és a permi nyelvek szókezdő zöngés zárhangjainak a keletkezése foglalkoztatta WOLFGANG STEINITZET és ERKKI ITKONENT is. STEINITZ csak rövid utalások alakjában hozta tudomásunkra véleményét a szóban forgó kérdésről. „Geschichte des finnisch-ugrischen Konsonantismus” (Stockholm. 1945. 16., 22., 34. l.) című vázlatában azt a nézetét nyilvánítja, hogy a *b*, *d* és a *g* fonéma mind a magyarban, mind pedig a permi nyelvekben szóbeljei helyzetben korábbi *mp*, *nt*, *mt* és *ŋk* mássalhangzócsoporthoz denazalizációja útján keletkezett és ebből a helyzetből terjedt el aztán szókezdő helyzetbe is a szomszédos nyelvek hatására, támogatva az e nyelvekből átvett, szókezdő zöngés mássalhangzót tartalmazó jövevényszavaktól.

MOÓR ELEMÉR egyik ismert elméletéről írt bírálatából (FUF. XXXII, Anz. 72) ítélve ERKKI ITKONEN a kérdéses nyelvek szókezdő zöngés zárhangjainak a keletkezéséről ugyanazt a nézetet vallja, mint STEINITZ, de szóeleji helyzetben való elterjedésüket másképp magyarázza. A Virittájá 1957. évfolyamának 7. lapján ugyanis a következőket írja: „... mindkét nyelvformában [az őspermiben és a magyarban] a szóbeljei zöngés zárhangok ... korábbi nazális előtagú mássalhangzó csoportok denazalizációja után (*mp* > *b* stb.) keletkeztek. Valamikor később e másodlagos mássalhangzók szókezdő helyzetbe is áttértek, amikor is egyformaság jött létre a szókezdő és a szóbeljei képviselő között. Szókezdő helyzetben a zöngés zárhangok és szibilánsok előfordulásának a területe majdnem kizárólag a szókincsnek az a része lett, amely a szóbeljei mássalhangzóknak szókezdő helyzetbe való általánosodása idején, vagy pedig még később keletkezett, s amelynek főrészt hangutánzó-hangfestő szavak és jövevényszavak alkotják. A permi nyelvekben az új hangok egy-egy ritka esetben képesek voltak behatolni a nyelv egyes régebbi szavaiba is, félretolva a szókezdeti zöngétlen mássalhangzót.”⁶

Az én véleményem szerint a STEINITZTŐL és ERKKI ITKONENTŐL kijelölt út az, amely elvezet bennünket a magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangok keletkezéséről szóló kérdés megoldásához. Előnye ui. a STEINITZ—ITKONEN-féle feltevésnek, hogy amikor a magyar *b* és *d* keletkezésének a kérdésére keres választ, nem hangtani összefüggésükből kiragadott szórványos tényekre épít, hanem tekintettel van a magyar hangrendszerre, s annak szerkezeti tényeivel összhangban keresi a megoldást. Így aztán a szókezdő *g* sem reked a megoldáson kívül, hanem keletkezése a *b*- és a *d*-hangokéval együtt kap magyarázatot. Fontos körülmény továbbá az is, hogy a STEINITZ—ITKONEN-féle magyarázat nem téves, illetőleg bizonytalan etimológiákon, hanem azon a szilárd tényen alapul, hogy a magyar nyelv fgr. eredetű szavaiban szóbeljei helyzetben már igen régen voltak zöngés zárhangok is.

Mindamellett én szeretném a STEINITZ—ITKONEN-féle magyarázatot két észrevétellel még valószínűbbé tenni, illetőleg kiegészíteni.

Első észrevételem a szóbeljei zöngés zárhangok korát illeti a kérdéses nyelvekben. Ha figyelmen kívül hagyjuk is azt a lehetőséget, amely szerint szóbeljei *b*, *d* és *g* már az alapnyelvben előfordult a „gyenge fokú” *mb*, *nd* és *ng* mássalhangzócsoporthoz (SETÁLÁ: SUSAIK. XIV/3 : 8), akkor sem kell azt gondolnunk, hogy szóbeljei zöngés zárhangok csak az *mp*, *nt*, *mt* és *ŋk* hangkapcsolatokban bekövetkezett denazalizáció útján keletkezettek.

⁷ A fordítás tőlem származik. L.Gy.

Hiszen a denazalizáció útja bizonyára $-nt- > -nd- > -d$ stb. (nem pedig $-nt- > -t- > -d-$ stb.) volt. Erre mutat a kérdéses hangkapcsolatok mai mordvin és cseremis képvisellete; e nyelvekben ui. a finn *nt*-nek *nd*, az *ηk*-nak *ηg* stb. felel meg, vö. pl. fi. *kantaa* ~ md. *kandoms* ~ cser. *ka'ndem*; fi. *tunkea* ~ md. *tongoms*. Ugyanakkor, amikor ez a szóbelseji zöngésülés folyamatban volt, avagy annak a befejeződése után, a szóbelseji zöngés zárhang hasonító hatással lehetett a szókezdő zöngétlen zárhangra, azaz: a szóbelseji helyzetben már ismert *b*, *d* és *g* egyes esetekben behatolhatott szókezdő helyzetbe már a denazalizáció megkezdődése előtt is. Így keletkezhetett pl. a m. *domb* szó *d*-je, amelyben az *m* megőrzött régiség: nem vett részt az általános denazalizációban, vö. vog. *tump* 'sziget'.

Másik észrevételem azt a kérdést illeti: milyen szavakban kezdődhetett meg a szóbelseji helyzetben keletkezett zöngés zárhangok átterjedése szókezdő helyzetbe is.

Amint az előbb mondottakból bizonyára kiviláglott, véleményem szerint a szóbelseji helyzetben keletkezett új hangok, ti. a zöngés zárhangok, mindenek előtt néhány olyan szóban szorították ki az eredeti zöngétlen zárhangokat, amelyekben a kérdéses szóbelseji hangok maguk is éppen megszülettek. Úgy emlékszem: PAIS DEZSŐ írja valahol, hogy ha bizonyos hangokra irányulva valamilyen helyzetben változási tendencia lép fel, a következményként jelentkező hangváltozás ritkán marad meg eredeti keretein belül, hanem sokszor tovább terjed, s olyan helyzetben is megvalósul, amilyenben a kérdéses hangokra a változási tendencia eredetileg nem irányult. Így fogva fel a hangváltozási tendencia lehetőségeit, az a zöngésülési tendencia, amely a magyar nyelvben szóbelseji helyzetben változásokat idézett elő, zöngésülést eredményezhetett egyes szavak szókezdő helyzetben levő, eredetileg zöngétlen mássalhangzóiban is. Erre mutat pl. a m. *dug* szó, amelyben az $*-ηk- > *-ηg- > -g$ változást szóeleji $*t- > d-$ változás is követte (vö. md. *tungoms* ~ fi. *tunkea*). Hogy vajon így kell-e magyaráznunk *bog*, *dagad* és *dög* szavaink *b*-jének, ill. *d*-jének a keletkezését is, bizonyosan nem állíthatjuk, de lehetségesnek tarthatjuk. Mindenesetre az ilyen típusú szavak keletkezését elősegíthette az a körülmény, hogy *d* + magánhangzó + *g* hangalakú szó — mint típus, mint minta — létezett szókincsünk legrégibb rétegében, vö. *dug*.

Eredeti *t*- kezdetű, szóbelseji fgr. $*-mp-$ előzményű szavunk csak kevés van, de ezek körében is az előbb említett *domb* szóban végrehajtott kettős hangváltozás (egyfelől szóbelseji $*-mp- > -mb-$, másfelől az ezt követő szóeleji $t- > d-$) előmozdíthatta pl. a *dob* igénk (~ vog. *tāmp-* 'lő') régi nyelvi alakjában feljegyzett szóeleji *t*-nek a zöngésülését (vö. R. *top*, *tob*).

A másik csoportját azon szavainknak, amelyekben a szó belsőjében keletkezett zöngés zárhangok már korán a szókezdő zöngétlen zárhangok helyére léptek, azok a szavaink alkották, amelyeknek a szóbelseji mássalhangzója *r* vagy *l* volt. Már MOÓR ELEMÉR (A III. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus előadásai, 331) rámutatott, hogy a zöngésülés aránylag gyakori nyelvünkben „az eredeti *t-r* hangsor esetében (vö. *daru*, *dara*, *derce*, *tur-dur* stb.)”. Fgr. eredetű szavaink közül én a szóbelseji *r*, ill. *l* ráhatásával magyaráznám nemcsak az eredeti *t*- zöngésülését a MOÓRTÓL említett szavakban, úgyszintén *dorgál* igénkben, hanem az eredeti *p-* szókezdőnek *b*-re változását is pl. a következőkben: 1. *bőr* ~ osztj. *pär* 'rötliche (schwärzliche) Haut auf der Innenseite der Birkenrinde' ~ szamJur. *piv* 'Rinde' (TOIVONEN:

FUF. XV, 76; COLLINDER, Survey 530) 2. *bal* ? ~ votj. *pallan* ua. (vö. MUSz.; PAASONEN, Beitr. 97; METSz.; UOTILA, KonsPerm. 139, 229; SzófSz.; COLLINDER, Voc. 74) 3. *bél* 'Darm, Gedärm, Eingeweide; Mark, Kern; das Innere, . . .' ? ~ zürj. *pels-*, *pevs-*: V. *turun pevse* 'ins Gras' ~ votjM. *pelä* 'in, zwischen, unter (Acc.)', M. *pelän*, J. *polän* 'in, unter, zwischen' stb. (vö. MUSz. 453—4; UOTILA, SyrjChr. 134; HARMATTA: MNy. XLIII, 274—6). Itt említhetjük meg (újra) *berek* és *berke* 'Knospe; Gesträuch, Gebüsch', valamint *bokor* szavunkat (az utóbbiakról l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK. LI, 434, ill. FgrÉrt. 7 : 75—7). Az én feltevésem szerint ezekben a szavakban, ha valóban nyelvünk szóképzésének fgr. rétegébe tartoznak, a szókezdő *b-* ugyancsak a szóbelseji *r* hasonító hatásának az eredménye.

Miért éppen a likvidák (elsősorban az *r*) okoztak volna zöngésülést szókezdő zárhangjaink körében? — Zöngességükön kívül nem tudom ennek egyéb fonetikai okát adni, csupán arra utalhatok, hogy különösképp az *r* hang zöngésítő hatásával más nyelvekben, mégpedig éppen a permi nyelvekben is számolhatunk. A szókezdő, kétségtelenül másodlagos permi *z* hangról szólva UOTILA (KonsPerm. 40) ezt írja: „Man merke . . ., dass in vielen Fällen mit urperm. anlautendem *z r* nachfolgt, was vielleicht darauf hindeuten könnte, dass *z* durch Assimilation daran aus *s* entstanden wäre”. Ehhez figyelembe veendő, hogy a permi nyelvek zöngés zárhangon kezdődő szavai között egész sereg olyan szó van, amely eredetileg zöngétlen zárhangon kezdődött, s amelyben a szó belsejében *r* (néhány esetben *l*) következik, pl. zürj. *berd* ~ votj. *bord* 'Wand'; zürj. *ber* 'zurück, wieder; Hinterteil' ~ votj. *ber*; zürj. *birni* 'zu Ende gehen, vergehen' ~ votj. *birni*; zürj. *bur* 'gut' ~ votj. *bur*; zürj. *dera* 'Leinwand' ~ votj. *dera*; zürj. *dor* 'Rand' ~ votj. *dur*, *dor*, stb.⁷

Ami a magyar szókezdő zárhangok zöngésülésének az idejét illeti, két dolgot szeretnék hangsúlyozni; egyrészt nem tartom bizonyítottnak, sőt még csak valószínűsítettnek sem azt a feltevést, hogy ennek a zöngésülésnek az előzményei — nyelvjárási jelenségeként — a fgr. korba nyúljanak vissza, másrészt helytelennek gondolnám azt feltenni, hogy a szókezdő zöngétlen zárhangok zöngésülése minden esetben egy időben ment végbe. Véleményem szerint a zöngétlen zárhangok zöngésülése a magyar nyelv külön életében ment végbe, de egyes esetekben már ennek legrégebbi időszakában. Minthogy a szóbelseji denazalizáció kétségtelenül már csuvasos jellegű jövevényszavaink felvétele előtt megtörtént, a *b*, *d* és a *g* hang már ezek felvétele előtt ismert volt a nyelvben, s ezek az eredetileg szóbelseji hangok egyes esetekben zöngésíthették a szókezdő zöngétlen zárhangokat akár már csuvasos jellegű jövevényszavaink felvétele előtt. Mindenesetre igen korán meg kellett történnie a szórványosan észlelt fgr. *p- > m. *b*- változásnak (*bör*, ? *bél*, ? *bal*, *búvik*, *berke*, ? *bozót*), mert máskülönben e (talán) fgr. eredetű szavaink *p*-je *f*-fé változott volna. Minthogy *t*- > *d*- változás viszont csuvasos jellegű jövevényszavaink felvétele után is történt (vö. *dara*, *dörzsöl*, *daracskos*), nyilvánvaló, hogy *t*- > *d*- zöngésülés fgr. eredetű szavainkban is történhetett újabb korban is.

b-, *d*-, *g*- korán és szép számban előfordulhatott szókezdő helyzetben hangutánzó és hangfestő szavainkban is, de ezek régiségét nem tudjuk igazolni.

⁸ Likvidák hatására bekövetkezett zöngésülésre több példát idéz az indoeurópai nyelvekből egyik most megjelent cikkében SULÁN, l. MNy. LVII, 305.

Néhány, zöngés zárhangon kezdődő szavunknak a nyelvemlékes korban zöngétlen kezdő hangzójú változata is előfordul. Az ilyen esetekre való tekintettel számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a zöngésülés egyik nyelvjárásunkban hamarabb megtörtént, mint a másokban. Köznyelvünk *b-*, *d-*, *g-* kezdetű szavai közül egyesek olyan nyelvjárássterületről valók lehetnek, ahol a szóeleji zöngésülés már régen megtörtént, ugyanezeknek *p-*, *t-*, *k-* kezdetű régi, ill. népnyelvi változatai pedig származhatnak olyan nyelvjárássterületről, ahol a zöngétlen zárhangok zöngésülése általában elmaradt.

*

Ami *p- > b-* változást mutató szavainkat illeti, még egy további, eddig nem említett magyarázó lehetőségre is szeretném felhívni a figyelmet.

GOMBOCZ „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című művében (164. l.) olvasom, hogy az őstörökben szókezdő helyzetben csak három zárhang volt ismeretes: *b*, *k* és *t* (vö. még UOTILA, KonsPerm. 12—3; RÄSÄNEN, Materialien 143). A csuvasban az őstörök *b-* helyére *p-* lépett, ez a változás azonban viszonylag fiatal: „... régi, honfoglalás előtti időkben átadóként számbajövő török népek nyelvében szóeleji *p* helyén *b* van” (PAIS: MNy. XLVI, 98). BÁRCZI (A magyar szókincs eredete² 75—6) felteszi, hogy csuvasos szavaink nem egy, hanem több csuvasos nyelvváltozathoz valók. De akárhány csuvasos jellegű nyelvből valók is csuvasos jövevényszavaink, átvételük nemcsak egyszerű eltanulás útján történt meg, hanem úgy, hogy bizonyos csuvasos nyelvformát beszélő népcsoportok társultak a magyarsággal, összeolvadtak vele, átvették a magyarság finnugor eredetű nyelvét, de gazdagították ugyanakkor ennek szókincsét saját nyelvük bizonyos szavaival (vö. NÉMETH, A honf. mság kial. 279, 298). Ennek kapcsán felmerül az a kérdés: vajon azok a régi, török nyelvet beszélő népcsoportok, amelyek feltehetően már a magyarság különállásának egy igen korai szakaszában beleolvadtak a magyarságba és átvették annak ugor jellegű nyelvét, milyen szókezdő mássalhangzóval vették át a magyar nyelv *ma f-* kezdetű, de a *p- > f-* változást megelőzően még *p-*vel kezdődő fgr. eredetű szavait. Aligha kétséges, hogy a fgr. szavak szókezdő *p-*-jét hangrendszerüknek a *p-*-hez legközelebb álló hangjával, azaz *b-*vel helyettesítették. Finnugor (ugor) eredetű, eredetileg *p-* kezdetű szavainknak tehát így is keletkezhetek szókezdő *b-*vel hangzó változatai. Ezek közül néhány a kérdéses nyelvjárásban hosszú ideig megmaradhatott, sőt — miután bolgár-török jövevényszavaink révén a szókezdő *b-* rövidesen közönséges hang lett a magyarban — idővel a magyar köznyelvbe is bekerülhetett.

Noha természetesen ezt a feltevést sem lehet „bebizonyítani”, előnye a „permies” hangváltozást illető feltevéssel szemben az, hogy nem téves, illetőleg nagyon kétséges etimológiákon alapul, hanem egy biztos tényen és egy valószínű feltevésen: 1. az őstörökben — és egy ideig a csuvasos jellegű nyelvekben is — volt szókezdő *b-*, de nem volt szókezdő *p-*, 2. ilyen körülmények között szinte biztosra vehető, hogy a magyarságba beleolvadt, török nyelvet beszélő népcsoport a fgr. **p-*-t *b-*vel helyettesítette, azaz hogy valamikor volt olyan magyar nyelvjárás, amelyben *p-* kezdetű fgr. eredetű szavainknak keletkeztek *b-* kezdetű változatai. Magában foglalja továbbá ez a magyarázat annak a feltételezését is, hogy a finnugor, ill. ugor **p-* az ősmagyarban a legrégebbi török hatás korának bizonyos időszakán át még változatlan volt, s hogy a fgr. **p- > m. f-* változás csak a török hatás korá-

ban, mindenesetre ennek az első szakaszát követően ment végbe. Egy ilyen feltételezésben nincs is semmi lehetetlen. Annyi bizonyos, hogy a $p > f$ -váltás csak a magyarságnak az ugarságból való kiválása után kezdődött el, s hogy a honfoglalás előtt befejeződött (vö. PAIS: MNy. XLVI, 98; BÁRCZI, M. hangtört.² 8–9). Ezzel a megállapítással azonban a $p > f$ -váltás koráról még nem sokat mondtunk, hiszen a magyarságnak az ugarságból való kiválásától a honfoglalásig majdnem 2000 év telt el, a $p > f$ -váltáshoz pedig ilyen hosszú időre aligha volt szükség. Nézzük: lehetséges-e az időhatárokat tovább szűkíteni, s a $p > f$ -váltást a csuvasos jellegű nyelvek hatásának az időszakán belül rövidebb időszakhoz kötni.

BÁRCZI (A magyar szókincs eredete² 70) véleménye szerint csuvasos jellegű jövevényszavaink mind a vándorlások korából származnak, azaz átvételük az i. sz. 463 utáni időre helyezendő (vö. i. m. 65, 67, 70). LIGETI (MNy. LVI, 294) úgy nyilatkozik, hogy „az az idő, amikor honfoglalás előtti török (ún. bolgár-török) jövevényszavaink nyelvünkbe kerültek, nem lehet sem későbbi az i. sz. IX. század végénél, sem korábbi az i. sz. V. századnál”. Az utóbbi állásfoglalás a mi szempontunkból azt jelenti, hogy a fgr. szavainkban végbement $p > f$ -váltást az i. sz. V. századtól a IX. század végéig terjedő időszakon belül kellene elhelyeznünk. S ez lehetséges is. Arra ui. nincs semmi kényszerítő szükség, hogy a $p > f$ -váltást mindjárt az V. avagy a VI. században kezdődöttnek, sőt befejeződöttnek gondoljuk. Nyugodtan feltehetjük, hogy ez a hangváltás csak a VII–VIII. század folyamán ment végbe (egyes hangváltások időtartamára vonatkozólag l. LAKÓ: I. OK. XV, 331–9). Ily körülmények között pedig elképzelhetőnek tartom, hogy a $p > f$ -váltás előtt egyes p -kezdetű fgr. eredetű szavainknak egy vagy több, egykor csuvasos jellegű nyelvet beszélő népcsoport nyelvjárásában keletkezett és meggyökeresedett b -kezdetű változata, s hogy ezek idővel szélesebb körben is polgárjogot nyertek.

BÁRCZI (vö. A magyar szókincs eredete² 66, 70) lehetségesnek gondolja, hogy a magyarság már a vándorlások kora előtt is kapcsolatban volt török népekkel, s hogy a magyar nyelv szókincese nem csuvasos jellegű jövevényszavakkal már az Urál vidéki őshazában gazdagodott. Ha — BÁRCZI nézetét alapul véve — azt is lehetségesnek tartjuk, hogy török nyelvű néptörödékek már az Urál vidéki őshazában csatlakoztak a magyarsághoz és eltanulták ennek a nyelvét, akkor az $i d ő$ szempontjából még inkább lehetségesnek kell gondolnunk azt, hogy egyes, eredetileg p -vel kezdődő magyar szavaknak alakult b -vel kezdődő változata is. Mindazokban a török nyelvekben ugyanis, amelyek e régi időkben átadó nyelvként szóba jöhetnek, szintén csupán egy bilabiális szókezdő zárhang fordult elő, mégpedig ezekben is a b - (vö. GOMBOCZ, BTLw. 164; RÄSÄNEN, Materialien 167, 26).

Hogy a magyar szókezdő d -t nem tudjuk a feltett törökös beütésű magyar nyelvjárás felvételével megmagyarázni, az nem teszi tárgyatalanná a szókezdő b -re vonatkozó elgondolásokat. Amíg ugyanis szókezdeti $p > b$ -zöngésülésre a történeti korból hangtani kézikönyveink nem említenek példát, addig — mint már utaltam rá — a t zöngésülésének a történeti korból is vannak példái, tehát a némely fgr. eredetű szavunkban megállapítható $t > d$ -zöngésülés nyugodtan tehető a csuvasos jellegű jövevényszavaink felvételét követő időszakra, sőt akár a honfoglalás utáni időre is, és bizonyos, hogy ez a zöngésülés nincs kapcsolatban a magyar–bolgár-török nyelvi érintkezéssel.

Fejtegetéseim rövid summája a következő:

a) nem valószínű az a feltevés, amely szerint némely, ma *b*-, ill. *d*-kezdetű szavunk szókezdő zárhangjának a zöngésülése már a fgr. alapnyelv valamely nyelvjárásában megtörtént volna,

b) a néhány fgr. eredetű szavunkban megállapítható szókezdeti zöngésülés a magyar nyelv külön életében ment végbe, s megtörténte jól megmagyarázható a magyar nyelv önálló életének bizonyos tényeivel. Ha így járunk el, akkor nem kell néhány kiragadott, szórványos magyar nyelvi ténynek az előzményeit öt vagy még több ezer év homályában keresnünk, hanem szilárdabb alapon álló, ti. ismertebb nyelvi tényekre támaszkodó utalással is meg tudjuk őket magyarázni.

*

Amikor most a szókezdő zöngés zárhangok kérdésében a fgr. alapnyelvben feltett nyelvjárási megoszlással operáló feltevés ellen szólottam, persze semmiképp sem akarom egyszersmind azt állítani, hogy a fgr. alapnyelvben nem lettek volna nyelvjárások. Bizonyosnak tartom, hogy a fgr. alapnyelvben voltak nyelvjárások, — hogy alapnyelvi nyelvjárásoknak kellett lenniük. Nem tagadom azt sem, hogy olyan zöngésülés, amelyről szó volt, elvileg az alapnyelvben megtörténtnek elképzelhető. Helyeslem azt is, hogy az alapnyelv nyelvjárási tagoltságának kérdésével foglalkozunk, s a nyelvjárási megosztottság milyenségének tisztázására megalapozott feltevésekkel kísérletet tegyünk. Az azonban a nézetem, hogy amíg szórványos magyar nyelvi tények a magyar nyelv külön életében ismert nyelvi tényekkel megmagyarázhatók, addig magyarázatainkban inkább ezekre a nyelvi tényekre támaszkodjunk, semmint a fgr. alapnyelv nyelvjárásaira vonatkozó, bizonytalanabb feltevésekre.

*

A fent közölt előadásomban tárgyalt kérdésekkel már korábban is részletesen foglalkoztam „Unkarin kielen sananalkuisista klusiileista” című cikkemben, amely a Penttilä-émlékkönyvben (Aarni Penttilä Juhlakirja. Jyväskylä. 1959. 9—26. l.) jelent meg. Akadémiai előadásom e cikkemnek némileg módosított és bővített változata volt. Előadásom megírása és megtartása után kaptam meg a Finnisch-ugrische Forschungen XXXIII. kötetének 3. füzetét, amely — rövid megjegyzések alakjában — egyebek közt Paaavo Ravilának és Erkki Itkonennek a magyar és a permi szókezdő zöngés zárhangok keletkezéséről vallott nézetét is tartalmazza, vö. Anzeiger 20. és 79—80. l. Minthogy ez nincs ellentétben az én állásfoglalásommal, ismertetésére szükségtelen kitérnem.

LAKÓ GYÖRGY